

НАРРАТИВ ЯК ПРЕДМЕТ І МЕТОД МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СУЧАСНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПІЗНАННІ

О.В. Мішалова

В останні три десятиліття до наукової термінології багатьох гуманітарних і природничих дисциплін поступово увійшло нове поняття «нарратив» й похідне від нього — «нарративний», що призвело до його багатозначності та варіативності використання.

Термін «нарратив» (від лат. «narratio» — оповідання, оповідь; з англ. «narrative» — оповідь) ([8, с. 145], [6, с. 139]) етимологічно пов'язаний з латинським словом «gnarus», тобто «знаючий», «експерт», «обізнаний в чомусь» [9, с. 90]. Слово «наррація», яке означає «дати усний або письмовий звіт про щось, розповісти історію», входить до сім'ї слів, що включає в себе «когнітивний», «гнозис», «діагноз», «норма». За Дж.Х. Міллером, «в поняття наррації приховано вписані ідеї судження та інтерпретації, темпоральності в її складності і повторенні» (цит. за: [20, с. 26]).

Систематизуючий огляд становлення і розвитку нарративної проблематики здійснює у своїй роботі «Нарратологія: основи, проблеми, перспективи» О.Г. Трубіна. На її думку, уявлення про сутність, структуру, психологічні та соціальні функції нарративу почали формуватися ще за часів античності. До I ст. н. е. слово «narratio» використовували в якості технічного терміну, який позначав частину мовлення оратора, що слідувала за проголошенням тезису. Поступово він був розширений до значення розповідання історії. Різноманіття грецьких і латинських слів, які фіксують оповідання історій, що використовувалися до того, як термін «narratio» почали застосовувати у тому ж

Актуальні проблеми духовності:

зб. наук. праць / Ред.: Я.В. Шрамко
Вип. 10. — Кривий Ріг, 2009, 167–181

значенні, є однією з причин надзвичайної рухомості значення терміну «нарратив» в наші дні, складності його використання і розуміння. У грецькій античності переважаючими типами нарративу були переказана промова та діалог. Посилаючись на П. Рікера, О.Г. Трубіна зазначає, що до сих пір залишається дискусійним, чи породили перші записані оповіді нові нарративні конвенції, послідовності викладення і навіть жанри або вони стали просто фіксацією попереднього усного дискурсу. За часів античності з'явилися також перші формальні металінгвістичні терміни: «eros» (традиційна історія, епос) та «muthos» (вигадаана історія, сюжет у розумінні Арістотеля). «Muthos» у передував «eros»: окремі епізодичні історії за допомогою міфологічних оповідей були тематично організовані, а завдяки сюжету отримували ідею. Арістотель в «Поетиці» відмічав, що сюжет («сполучення подій», «сказання») становить найважливішу характеристику розповіді, оскільки гарна історія має початок, середину і кінець, утворюючи завершене ціле [1, с. 651]. За сучасною термінологією, і «eros» і «muthos» є оповідями. Однак греки не групували жанри під іменем нарративу, розрізняючи історію, байку, прислів'я, максимум, загальне місце. Таким чином, найбільш ранні в культурі металінгвістичні найменування не надають підстав впевнено використовувати термін «нарратив» в якості позначення жанру. Загальною категорією для позначення різноманітних жанрів була «roesis» («створений», «винайдений»). Викремлюючи «теоретичне», «практичне» та «поетичне» типи знання, Арістотель під останнім розумів ті види активності, результати яких залишаються у часі, коли дію вже завершено: картина, створена художником, текст, написаний філософом, конституція, складена законодавцем.

В нову добу, починаючи з гуманізму Відродження і переосмислення М. Лютером та Ж. Кальвіном «Сповіді» Августина Блаженного, оповідь розглядається як саморозуміння особистості та історії з точки зору взаємодії окремих індивідуальних історій. Життя кожної людини представляє собою осмислене ціле у формі історії, а історія соціуму передбачає переплетіння останніх. Літературний нарратив в цей період, на думку Ж. Женетта, розглядається не стільки як частина поезії і риторики, скільки як втілення «творчої індивідуальності».

Активне вивчення нарративу у XX ст. призвело до формування великої кількості його різноманітних теорій та їх класифікацій. Найбільш цікавою, на думку О.Г. Трубіної, є типологія Дж.Х. Міллера, відповідно до якої вирізняються: теорії російських формалістів В. Проппа, Б. Ейхенбаума та В. Шкловського; діалогі-

чна теорія нарративу, біля витоків якої стояв М. Бахтін; концепції «нової критики» (Р.П. Блекмер); неоарістотеліанські теорії (Чикагська школа: Р.С. Грейн, У. Бут); психоаналітичні теорії (З. Фрейд, К. Берк, Ж. Лакан, Н. Ебрехем); герменевтична і феноменологічні концепції (Р. Інгарден, П. Рікьор, Ж. Пуле); структуралістські, семіотичні та тропологічні теорії (К. Леві-Стросс, Р. Барт, Ц. Тодоров, А. Греймас, Ж. Женетт, Х. Уайт); марксистські і соціологічні концепції (Ф. Джеймсон); теорії читачького сприйняття (В. Айзер, Х.Р. Яусс); постструктуралістські й деконструктивістські теорії (Ж. Деріда, П. де Ман). Практики композиції та репрезентації досліджуються також в «музикології» (Е. Ньюком), художній критиці (У. Стайнер), кінознавстві (К. Метц), пояснювальні нарратологічні схеми в психології використовуються для вивчення пам'яті і розуміння (Н. Стайн, К. Глен), у філософії та соціології науки дослідження умовностей оповіді застосовуються для обґрунтування риторичної природи наукових текстів (Р. Рорті, Е. Гросс).

Узагальнюючи різноманітні підходи і традиції, з позицій яких осмислюється поняття нарративу, маємо дійти висновку щодо проблематичності виокремлення певної єдиної дисципліни, в межах якої можна було б охопити всі розгалужені аспекти розуміння цього складного феномену. Більш точним, на думку О.Г. Трубіної, буде говорити про різні нарратології або теорії нарративу (термін «нарратологія» до наукового обігу був введений Ц. Тодоровим). Кожна з них вивчає оповідні тексти (нарративи), досліджує їх природу, форми та функціонування, загальні риси, властиві всім можливим типам нарративу, так само як і критерії, що дозволяють вирізняти останні між собою, а також систему правил, у відповідності з якими нарративи створюються й розвиваються. Предмет нарратології становлять фундаментальні принципи оповідання, які утворюють його здатність мати значення [20, с. 17–27].

Цікавим з цієї точки зору є твердження Р. Барта, на думку якого неможливо перерахувати всі існуючі на світі оповіді. «Оповідати можливо природньою мовою, як письмовою, так і усною, можна оповідати за допомогою рухомих або нерухомих зображень, можна вдатися для цього до мови жестів, а можна й синтезувати усі ці субстанції; оповідає міф, легенда, байка, новела, епопея, історія, трагедія, драма, комедія, пантоміма, живописне полотно . . . вітраж, кінематограф, комікс, газетна хроніка, побутова розмова. Більш того, оповідання — в майже неозорому різноманітті своїх форм — існує усюди, у всі часи, в будь-якому суспільстві; розповідати почали разом з початком людської історії. [. . .] Оповідь нехтує різницею між високою та посередньою лі-

тературою; долаючи національні, історичні і культурні перешкоди, воно присутнє у світі, як саме життя» [2, с. 387].

За Й. Брокмейером та Р. Харре, збільшення уваги до «нарративу» свідчить не просто про новий емпіричний об'єкт аналізу — розповіді для дітей, дискусії за обідом в різноманітних соціальних колах, спогади про мандрівки, автобіографії, обговорення наукових проблем, — але й про новий теоретичний підхід, створення «нової парадигми» і подальшого вдосконалення постпозитивістського методу у філософії науки. У більшості гуманітарних наук позитивістська філософія, яка призводила до серйозних викривлень в розумінні науки, була піддана різкій критиці, що відкрило нові горизонти для інтерпретативних досліджень, які зосереджуються на соціальних, дискурсивних та культурних формах і протистоять безплідним пошукам законів людської поведінки [3, с. 29].

Фактично, ми маємо тут те, що вже отримало в гуманітарних дисциплінах назву дискурсивного чи *нарративного повороту*, який повинен розглядатися як частина більш значних тектонічних зрушень в культурологічній архітектурі знання, які супроводжують кризу модерністської методологічної установки. Серед передумов цього «нарративного повороту» можна визначити такі.

По-перше, нарративізація сучасної науки та її відмова від претензії на вичерпне знання. Прийняття ідеї нестабільності й виключення жорсткого детермінізму створюють нове відношення до світу, що зумовлює зближення діяльності вченого і літератора. Літературний твір пропонує читачу відкритий для численних варіантів розвитку сюжету опис висхідної ситуації [19, с. 57]. Присутність нарративних структур і технік в науці, історії та філософії, як і в літературі, осмислюється у якості прояву нарративної раціональності [20, с. 7].

По-друге, перенесення інтересів науки з аналізу об'єктивних соціальних явищ на дослідження суб'єктивності у зв'язку з усвідомленням «значимості суб'єктивного фактору, ролі та значення людини як активного соціального суб'єкту, під впливом якого здійснюються основні перетворення як у макро-, так і в мікросвіті» [18, с. 5]. Відповідно, була поставлена під сумнів можливість строгого і безпристрасного наукового пізнання, спрямованого на відкриття єдиної для всіх істини. У зв'язку з цим формується образ вченого, який виходить із конкретного, специфічного, історичного контексту та рефлексивно поміщає себе в нього [20, с. 7].

По-третє, не в останню чергу внаслідок кризи універсалістсько-раціоналістичних наукових уявлень і дослідницьких стратегій виникло

розуміння недостатності теорії істини як кореспонденції і постала необхідність доповнення її теорією істини як когеренції. Перформативний вимір наративів відкриває можливість їхнього використання не лише у загальнокультурному просторі, але й в рамках дослідницьких дисциплін для формування та просування визначених образів людини, культури, мови, історії ([20, с. 4], [7]).

По-четверте, на думку дослідників, вплив течії постмодернізму, а саме — трактовка свідомості в якості сукупності текстів, визнання можливості множинності інтерпретацій кожного тексту й бачення суспільства і культури як єдності розмитих, децентрованих структур [19, с. 57]. Для розгляду наративної проблематики постмодернізм також цікавий завдяки акцентуванню тієї обставини, що сучасний світ є світом переплетіння багатьох історій, тому ми повинні визнавати позитивну цінність й тих історій, в котрих самі не беремо участі. Прихильники постмодернізму прагнуть до того, щоб оповідам, які реалізують інше, немодерне бачення того, що відбувається, — очима жінок, расових або сексуальних меншин, інших культур, «емпіричних» індивідів — також знайшлося місце [20, с. 6].

По-п'яте, лінгвістичний поворот, під яким розуміють тенденцію розглядати факти як «репрезентації» дискурсивних механізмів [11, с. 37]. Методологічна основа лінгвістичного повороту була закладена аналітичною філософією, яка ототожнила реальність і текст та змістила фокус дослідницької уваги з аналізу соціальних цінностей і норм до проблем творення значення. За Р. Блакаром, «практично незалежно від того, які саме прояви людської природи цікавлять дослідника, рано чи пізно він виявить, що вивчає проблеми, пов'язані із „мовою та комунікацією“» (цит. за: [7, с. 81]).

Сенс «повороту до мови» становить усвідомлення того, що вона складає принципову умову знання й мислення, а дослідження в області соціальних, політичних, психологічних і культурних проблем повинні бути сформульовані як мовні. Пізніше була переглянута одна із ключових ідей лінгвістичного повороту, а саме, що головним об'єктом лінгвістичного аналізу виступає речення. Від знаку до фрази, від фрази до тексту, від тексту до множинності практик означення — так умовно можна позначити напрямок, в якому вирушили гуманітарні дисципліни. Мова як головний об'єкт аналізу поступила місцем риториці з її тропами та формами переконання.

Таким чином, перераховані вище тенденції в розвитку гуманітарних наук обумовили звернення дослідників різних областей знання до наративу як до визначального методологічного принципу пізнання

індивідуальних і соціальних практик.

Хронологічно, за О.Г. Трубіною, можна виділити два етапи нарративного повороту. На першому, який припадає на 1970–80-ті рр., під нарративом розуміли переважно літературний текст і вивчали семіотично. Другий етап, який почався із 1990-х рр., відмічений тим, що, поряд з текстовими, почали досліджуватися й нетекстові форми нарративів. Закономірностями функціонування нарративів зацікавилися в теорії комунікації, педагогіці, соціології, когнітивній теорії, теоріях пам'яті та штучного інтелекту. Умовно кажучи, літературні, вербальні методи дослідження поступилися тим методам, котрі застосовувалися в межах соціолінгвістики, прагматики, психології розвитку, якісних досліджень. Пізніше зазначені тенденції поглибилися, зачепивши більш широке коло дисциплін, наприклад, медичну діагностику та соціальну роботу. По мірі того, як самі гуманітарні науки зазнають змін, відкриваючись на зустріч антропології, семіотиці, літературній теорії, філософії, естетиці, політиці, праву і іншим, ті тенденції їхнього розвитку, що підпадають під назву «лінгвістичного повороту» (пов'язаного із збільшенням уваги до семантики одиниць їх мови), поглиблюючись, перетворюються на риторичні, інтерпретативні, нарративні проблеми. В свою чергу, увага до фундаментальних питань мови, риторики, інтерпретації, історії, нарративу, тобто до продукування й сприйняття дискурсу призводить до відкриття нових контекстів як для «гуманітарного», так і для «наукового» полюсів спектру дисциплін.

У ході цього міждисциплінарного руху були оцінені ті характеристики оповіді, котрі завжди були їй притаманні, однак саме через неочевидність, всюдисущість тієї роботи, яку розповіді «виконували» в культурі, залишалися непоміченими. По-перше, нарративи виступають у ролі ключового засобу надання сенсу людським діям (за допомогою понять, які утворюють оповідну схему: цілі, мотиви, інтенції агентів, непередбачувані обставини). Тим самим вони являють собою певні схеми, крізь які на перший погляд непов'язані та незалежні елементи існування розглядаються як пов'язані частини цілого. По-друге, нарративи особливо чутливі до часового модусу людського існування. Вони виступають одним із головних засобів організації нашого переживання часу. Оповідь завжди структурується поняттям часу і визнанням того факту, що темпоральність є важливою умовою людського існування. Фіксація часових відношень засобом нарративу можлива завдяки його здатності конфігурувати послідовність подій за допомогою сюжету в поєднанні ціле [20, с. 13–16].

На сучасному етапі розвитку нарратології можна говорити про

третю фазу «нарративного повороту», про появу так званих «нових нарратологій», які, на думку І. Папуши, залучають до свого методологічного арсеналу фемінізм, пост-колоніалізм, культурні студії [13, с. 44]. А. Нюнінг, наприклад, підкреслюючи у зв'язку з цим необхідність координації термінів і понять, що вживаються в галузі нарратології, пропонує в якості найбільш загального поняття, яке покриває усі нарратологічні різновиди досліджень, поняття «нарратологічні студії». Останні поділяються на «нарративні теорії» і «аналіз та інтерпретацію нарративів». Серед нарративних теорій виділяються такі, як: історіографічна, філософська, лінгвістична нарративні теорії, класична нарратологія і теорія роману. Класична нарратологія поділяється на семантичну, синтактичну, дискурсивну й риторичну. Хронологічно наступним етапом класичної нарратології, на думку А. Нюнінга, стала посткласична, серед різновидів якої — когнітивна, натуральна і феміністична (див.: [13, с. 42]).

«Мінімальне» визначення нарративу було запропоноване Б. Сміт: «хтось розповідає комусь, що щось відбулося» (цит. за.: [20, с. 26]). Більш розгорнуто визначає це поняття Дж. Прінс: «Нарратив — це виклад (як продукт і процес, об'єкт та акт, структура й структуризація) однієї або більшої кількості реальних або уявних подій, що повідомляються одним, двома або кількома (більш-менш очевидними) оповідачами одному, двом або кільком (більш-менш очевидним) адресатам» (цит. за.: [8, с. 145–146]).

Відповідно, можна вирізнити два аспекти у розумінні нарративу: комунікативний (оповідь як процес, акт, структуризація) та змістовний (оповідь як продукт, об'єкт, структура).

Комунікативне розуміння нарративу представлене в його літературознавчих дослідженнях. Так, наприклад, за Н.Д. Тамарченко, оповідь представляє собою сукупність фрагментів тексту епічного твору, приписаних автором-творцем «вторинному» суб'єкту зображення та мовлення (оповідачу, розповідачу), які виконують «посередницькі» (такі, що пов'язують читача з художнім світом) функції, а саме: по-перше, являють собою різноманітні адресовані читачу повідомлення; по-друге, спеціально призначені для приєднання одне до одного і співвідношення в межах єдиної системи всіх предметно направлених висловлювань персонажів та оповідача [17, с. 295]. Говорячи про основну мету вивчення оповіді як комунікації, Р. Барт наголошував, що вона «не в тому, щоб проникнути у мотиви оповідача чи зрозуміти ефект, який розповідь справляє на читача; вона в тому, щоб описати код, за допомогою якого оповідач та читач позначаються протягом усього процесу

оповіді» [2, с. 410].

В межах нарратологічних літературознавчих досліджень головна увага приділяється не тим оповідним інстанціям, які знаходяться поза текстом, а внутрішньотекстовим, які виділяються на основі аналізу внутрішньотекстових відносин і можуть мати найрізноманітніші характеристики в залежності від особливостей подання художньої інформації в тексті, що імпліцитно розраховані на ті або інші особливості відправника й одержувача. Так, у різних нарратологічних системах, крім реального читача, виділяються такі внутрішньотекстові комунікативні інстанції, як читач абстрактний, або імпліцитний, експліцитний, віртуальний, ідеальний, чи такий, що припускається, іманентний, інтенціональний, фіктивний, продукований, уявний, інформований, архічитач тощо [8, с. 147].

Комунікативний аспект нарративу вивчає також лінгвістика у її структуралістському варіанті. Вперше структурний аналіз нарративу здійснив К. Леві-Стросс. Він розглядав міфи в якості варіацій декількох основних тем, котрі можна редукувати до певної універсальної структури, вважаючи головним у міфі не його нарративний зміст, а універсальні ментальні операції з класифікації та організації реальності (див.: [4, с. 94]). Необхідно зауважити, що конкретний твір цікавить структуралістів не з точки зору його можливих смислових інтерпретацій, а лише як індивідуальне втілення універсальних оповідних законів [12, с. 16].

В межах структуралізму й виникає нарратологія у вузькому розумінні — як окремий напрямок лінгвістичних досліджень, що запропонував метод редукції будь-якого тексту до сукупності його структурних одиниць. В якості останніх можуть виступати «сфери дії» або функції; певне співвідношення елементів (суб'єкт/об'єкт, відправник/отримувач, помічник/опонент) чи поняття «граматичного аналізу» (кожна історія може бути прочитана як вид розгорнутого речення, що по-різному комбінує характери — іменники, їх атрибути — прикметники та їхні дії — дієслова) [4, с. 95].

Класичним у лінгвістичних дослідженнях вважається визначення В. Лабова, на думку якого, нарратив є одним із способів репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовності впорядкованих речень, які передають часову послідовність подій. Оповіді функціонують як еквіваленти одиничних мовленнєвих актів, таких, наприклад, як відповідь, прохання, претензії. Необхідними лінгвістичними ознаками нарративу вважаються: (1) наявність підрядних речень, які відповідають часовій організації подій; (2) віднесеність оповіді до минулого часу;

(3) наявність певних структурних компонентів — орієнтування (опис місця, часу дії, персонажів), ускладнення або конфлікту, оцінки (вираження авторського відношення до того, що відбувається), вирішення ускладнення і коди (завершення оповіді та її віднесення до «тут-і-тепер») [14, с. 57].

Дослідження змістового аспекту нарративу розпочалися (чи продовжилися услід за В.Я. Проппом) з пошуку у межах структуралізму певних єдиних правил та закономірностей, які лежать в основі організації будь-якого викладу подій, тієї самої глибинної оповідної структури, що передуює процесу її реалізації у ході взаємодії автора і читача, на якому пізніше зосередила увагу нарратологія. Нарративна форма в такому значенні менш безпосередньо пов'язана з власне процесом комунікації через комунікативний ланцюг, передуює йому, лише призначена для нього і може розумітися більш універсально як спосіб організації певного значимого, осмисленого комплексу матеріалу, взятого з навколишньої дійсності. В епоху лінгвістичного повороту саме вона потрапила у сферу підвищеної уваги з боку найрізноманітніших дисциплін (психологія, соціологія, історія та ін.), які зацікавилися можливістю розгляду нарративу як однієї з основних (якщо не основної) форм осмислення світу людиною, надання сенсу навколишній реальності, форми, яку людина накладає на свій досвід [8, с. 148].

У філософії науки нарратив в своєму загальноприйнятому та узагальненому сенсі розуміється як ім'я певного ансамблю лінгвістичних і психологічних структур, переданих культурно-історичним чином, обмежених рівнем майстерності кожного індивіда й сумішшю його соціально-комунікативних здібностей з лінгвістичною майстерністю [3, с. 30]. На думку К. Фрідемана, поняття нарративності походить від «прийнятого кантівською філософією гносеологічного припущення, що ми досягаємо світ не таким, яким він існує сам по собі, а таким, яким він пройшов через посередництво певного споглядаючого розуму» (цит. за: [21, с. 6]).

Й. Брокмейер та Р. Харре розглядають нарратив в якості певного підвиду дискурсу (останній є найбільш загальною лінгвістичною категорією), а саме — підвиду найвищого рівня, формами якого у свою чергу є міфи, народні казки, правдиві і вигадані історії, історичні, правові, релігійні, філософські та наукові тексти. Вони наголошують на тій обставині, що нарратив дуже часто використовується так, ніби він є лише словом для позначення певної онтології. Насправді ж це поняття повинно застосовуватися скоріше як вираження ряду інструкцій та норм у різноманітних практиках комунікації, впорядкування, надання

сенсу досвіду, становлення знання, процедурах вибачення й виправдання, як конденсований ряд правил, котрі включають в себе все те, що є узгодженим і успішно діючим в межах даної культури. «Нарративи діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистісними та узагальненими канонами культури, тобто являють собою одночасно моделі світу та моделі власного „я“» [3, с. 37, 40].

У філософській антропології нарратив визначається як форма дискурсу, що належить персональному буттю людини, і вважається одним з головних засобів самопояснення особистості. З точки зору Л. Газнюк, звернення до нарративу дозволяє отримати доступ до персональної ідентичності та «Я-концепції» людини. Конструювання правдоподібних розповідей є одним з основних способів, за допомогою якого люди досягають події свого життя і усвідомлюють самих себе. Персональні оповіді являють собою події людського життя не як приклади загальних законів, а скоріше в якості елементів історії, в яких індивідуальний або колективний суб'єкт зазнає змін, що наповнені сенсом. Зміни у персональному бутті людини осмислені завдяки її зв'язку з попередніми та майбутніми подіями її життя. Кожна людина може з'єднати своє персональне існування в одне ціле, розуміючи його як вираження єдиної історії, яка розгортається і розвивається у визначеному просторовому та часовому проміжку [5, с. 15].

Нарратологічні дослідження, з одного боку, орієнтують соціально-філософський аналіз на вивчення суб'єктивності, оскільки будь-яку історію розповідає індивід та інтерпретує індивідуальна свідомість, з іншого — історія кожного персонального буття конституювана певними більш складними структурами, які включають надіндивідуальний розвиток подій, соціальні системи смислів, і вкорінена в них. Життя отримує раціональне обґрунтування з точки зору цієї більшої структури (для персони, яка живе цим життям, і для інших людей воно висвітлюється на тлі цієї більшої структури), однак не зводиться до системи смислів, яка його конструювала. Таким чином, для нарративів є характерною контекстуальна залежність. Культурні традиції являють собою запас сюжетів, які можуть бути використані для організації подій в історії. Водночас існує обмежена кількість базових тем, що функціонують як організовані рамки для розуміння та інтерпретації людиною життєвих подій ([5, с. 4], [12]).

Нарративну проблематику у психології можна розділити на два основних підходи: нарративну психологію («теорію» нарративу) і психоаналітичну терапію («практику» нарративу).

Нарративна психологія стверджує, що сенс людської поведінки з

більшою повнотою виражається в оповіді, аніж у логічних формулах та законах, оскільки розуміння людиною тексту й розуміння нею самої себе є аналогічним. Людина як «істота, що витлумачує себе», досягає саморозуміння засобом нарративу або безперервної самоінтерпретації, за допомогою якої вирізняє в життєвому потоці моменти, які мають для неї смисл та оціночне значення. Свідомість людини визначається як свого роду особистісне самопокладання, організоване за законами художнього тексту [19, с. 63]. В основі осмислення, систематизації і впорядкування досвіду лежить фундаментальний механізм аналогії, який допомагає визначити те, що відбулося з окремою людиною, як частину певного загального цілого, прояв загальної закономірності, й тим самим долучити одиничного суб'єкта до системи існуючих на даному етапі взаємовідношень «Людина–Світ» [16, с. 224].

Психоаналітична терапія в якості основного методу дослідження застосовує «case-study» чи «кейс-нарратив», тобто вивчення евристично й комунікативно значимих індивідуальних випадків або в цілому біографій звичайних людей для конструювання на їх ґрунті типових моделей психічних структур [15, с. 15]. Нарративи особистісного досвіду використовуються у психоаналітичній терапії з метою змінити життя пацієнта шляхом його переказу, іншої інтерпретації та конструювання більш задовільного досвіду. Таким чином, в межах психології нарратив може розглядатися і як новий теоретичний підхід (у нарративній психології), і як емпіричний об'єкт аналізу (в психоаналітичній, або нарративній, терапії) [19, с. 63].

Нарратив як предмет та метод дослідження також широко застосовується у соціології. В цілому звернення соціології до нарративу є наслідком загальної тенденції збільшення інтересу соціальних наук до вивчення біографій. У сучасному суспільстві соціальні структури (класи, сім'я, професійні товариства) більше не забезпечують чітких меж соціальної ідентичності. Натомість суспільство пропонує численні варіанти облаштування життя, вимагаючи сформувати один із багатьох її зразків. Зазначений факт активізує дослідження автобіографій та ставить питання про метод їх вивчення, оскільки ані узагальнюючі дослідження в науці (які не можуть ухопити специфічність і миттєвість життєвих реалій), ані фактологічні описи індивідів (в котрих часто є відсутніми зіставлення, зв'язність та відчуття «есенційності») не здатні адекватно висвітлювати соціальні процеси ([15, с. 7], [12]). В якості методу, який не просто детально описує, але й узагальнює факти суб'єктивного досвіду, виявляючи причинні зв'язки і формуючи типології, І.В. Троцук пропонує нарративний аналіз [19, с. 69].

Предметом наукових дискусій залишається питання істинності нарративів. Дослідники, що працюють з нарративним аналізом, по-різному підходять до його вирішення: одні вважають, що мова репрезентує реальність (нарративна послідовність відтворює минулі події життя у тому ж порядку); інші висловлюють думку, що нарратив конструює дійсність (розповідаючи, ми виділяємо реальні явища з потоку свідомості); треті стверджують, що оповідачі прикрашають історію для того, щоб вона була більш переконливою, привносячи свої інтереси та цінності [23, с. 42].

Окремий інтерес становить проблема «легітимних нарративів», наприклад, способів розповідей про себе. В цих оповідах представлені типові мотиваційні зв'язки та відношення, «рецепти поведінки» і ціннісні ієрархії, тому їх доцільніше розглядати як схеми інтерпретації та конструювання соціальної реальності. Оскільки соціальна динаміка гомологічна динаміці мовних репертуарів, процеси соціалізації, набуття особистої ідентичності прослідковується через аналіз зміни мовних репертуарів, оволодіння новими мовними практиками і відходу від попередніх [10, с. 31]. Здатність конкретної людини бути носієм культури та суб'єктом соціалізації для наступних поколінь невід'ємна від знання нею ключових для даної культури оповідей з їх сюжетами і персонажами. Трансляція та управління засвоєнням смислів і цінностей виступають спеціальним завданням системи освіти будь-якого суспільства [16, с. 202].

Легітимізуючою функцією нарративів в останній час зацікавилася й політологія. За О.І. Шейгал, «політичний нарратив являє собою текст лозунгового типу, що містить в якості понятійного ядра ключові концепти актуального політичного дискурсу. На відміну від лозунгу, за міні-текстом нарративу стоїть розгорнутий текст культури. Нарратив відрізняється ясністю та простотою, доступністю для розуміння, що робить його могутнім інструментом політичного впливу» [22, с. 93].

Інтерес до нарратологічних досліджень в політології зумовлений особливостями останніх виборчих компаній. Політична боротьба, перш за все, є суперництвом історій, оскільки виборці вже давно не довіряють рекламі та слоганам, однак ще прислухаються до розповідей. В залежності від характеру референту можна виділити три типи нарративів: по-перше, особистісний (оповідь політика), який виконує презентаційну функцію, відіграє важливу роль у створенні іміджу політика (наприклад, історія Б. Обама); по-друге, ідеологічний (нарратив-доктрина), що насамперед складає певну ідею або комплекс ідей, які лежать в основі партійної ідеології, партійний маніфест (наприклад,

концепція американської виключності); по-третє, подієвий (оповідь політичних подій та ситуацій), який виступає як обґрунтування певного політичного курсу, тих або інших політичних акцій, як пояснення існуючої політичної ситуації (наприклад, воєнний наратив адміністрації Дж. Буша після терористичної атаки одинадцятого вересня). Підкреслюється також суб'єктивність і, відповідно, проблематичність істинності політичних наративів [22, с. 86–93].

В історичній науці «лінгвістичний поворот» призвів до розгляду історичної реальності як такої, що завжди представлена у тих чи інших варіантах мовної репрезентації. Варто визначити наступні характеристики наративного підходу в історії: ретроспективність (розгляд подій минулого крізь призму подій сьогодення та майбутнього), перспективність (залежність історичної оцінки подій від світогляду історика), вибірковість (відбір релевантної інформації), специфічність (вплив історичного знання на формування ідентичності), комунікативність (вплив культурного дискурсу на історичне знання), фіктивність (залежність історичних інтерпретацій від соціальних умов, в межах яких вони відіграють роль орієнтиру у практичному житті), а також зближення художньої й наукової типізації матеріалу на основі єдності об'єкту пізнання і схожості образу, який містить загальні та індивідуальні ознаки. Таким чином, історик визнається таким же суверенним творцем, як поет чи письменник, оскільки його текст (або наратив) підпорядковується тим же правилам риторики, що й художня література, однак з істотною відмінністю — якщо письменник і поет вільно «грають» символами, то побудови історика засновані на певній реальній ситуації, яка вимагає по можливості максимально точної та глибокої інтерпретації [19, с. 66].

Таким чином, можна зробити висновок, що наратив є складним міждисциплінарним конструктом, предметом і методом в сучасній гуманітарній науці. Однозначне визначення терміну ускладнюється як етимологією слова та багатозначністю поняття (історія, процес, структура), так і його широкою функціональністю. У філософії наративи використовуються з метою формування, а в соціології — дослідження нового бачення світу та організації суспільства; у психології являють собою засіб вивчення особистісної ідентичності і становлять важливий дослідницький матеріал для психоаналізу; в історії наративи використовуються у якості особливої епістемологічної форми, яка надає сенс минулому та впорядковує історичний матеріал, а в політології слугують засобом легітимізації політичних процесів.

1 Бібліографія

- [1] *Аристотель*. Поэтика. // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — С. 645–680.
- [2] *Барт Р.* Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы. XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе — М.: Изд-во МГУ, 1987. — С. 387–422.
- [3] *Брокмейер Й.*, Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. — 2000. — № 3. — С. 29–42.
- [4] *Воробьева А.В.* Текст или реальность: постструктурализм в социологии знания // Социологический журнал. — 1999. — № 3/4. — С. 90–99.
- [5] *Газнюк Л.* «Філософія нарративу» в персональному бутті людини // Філософська думка. — 2004. — № 4. — С. 3–15.
- [6] *Данто А.* Аналитическая философия истории. Перевод с англ. А.Л. Никифорова, О.В. Гавришиной. — М.: Идея-Пресс, 2002.
- [7] *Журавлев В.Ф.* Анализ коммуникаций в качественном интервью // Социология. — 1996. — № 7. — С. 81–102.
- [8] *Історіографічний словник*: Навч. посіб. Для студентів історичних факультетів ун-тів / С.І. Посохів, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.; За ред. С.І. Посохова. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004.
- [9] *Карабаева А.Г.* Нарратив в науке и образовании // Инновации и образование: Сборник материалов конференции. Серия «Symposium». — Вып. 29. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. — С. 89–96.
- [10] *Козлова Н.Н.* Опыт социологического чтения «человеческих документов», или размышления о значимости методологической рефлексии // Социс. — 2000. — № 9. — С. 22–32.
- [11] *Копосов Н.Е.* Замкнутая вселенная символов: к истории лингвистической парадигмы // Социологический журнал. — 1997. — № 4. — С. 37–49.

- [12] *Косиков Г.К.* Идеология. Коннотация. Текст. // Барт Р. S/Z. Пер. с фр. Г.К. Косикова и В.П. Мурат / Под ред. Г.К. Косикова. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 8–30.
- [13] *Папуша І.* Що таке нарратологія? (огляд концепцій) // *Studia methodologica*. Вип. 16. — Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2005. — С. 29–45.
- [14] *Пузанова Ж.В., Троцук И.В.* Нарративный анализ: понятие или метафора? // *Социология*. — 2003. — № 17. — С. 56–82.
- [15] *Рустин М.* Размышления по поводу поворота к биографиям в социальных и гуманитарных науках // *ИНТЕР*. — 2002. — № 1. — С. 7–24.
- [16] *Сапогова Е.Е.* «Римейки жизни»: конструирование автобиографического нарратива // *Известия ТулГУ. Серия «Психология»*. — Вып. 5. — В 2-х чч. — Ч. 1. — Тула, 2005. — С. 200–228.
- [17] *Тамарченко Н.Д.* Повествование // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины: Учебное пособие / Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др. / Под ред. Л.В. Чернец. — М.: Высш. шк.; Издательский центр «Академия», 1999. — С. 279–295.
- [18] *Тощенко Ж.Т.* Социология: пути научной реформации // *Социологические исследования*. — 1999. — № 7. — С. 3–15.
- [19] *Троцук И.В.* Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках // *Вестник РУДН. Серия «Социология»*. — 2004. — № 6–7. — С. 56–74.
- [20] *Трубина Е.Г.* Нарратология: основы, проблемы, перспективы. Материалы к специальному курсу. — Екатеринбург: УрГУ, 2004.
- [21] *Тюпа В.* Очерк современной нарратологии // *Критика и семиотика*. — 2002. — Вып. 5. — С. 5–31.
- [22] *Шейгал Е.И.* Многоликий нарратив // *Политическая лингвистика*. — Вып. (2) 22. — Екатеринбург, 2007. — С. 86–93.
- [23] *Ярская-Смирнова Е.Р.* Нарративный анализ в социологии // *Социологический журнал*. — 1997. — № 3. — С. 38–61.